

Az esszé mint szellemtörténeti műfaj

Papp Endre: *Cs. Szabó László*

Budapest, MMA Kiadó, 2022, 208 oldal

Az esszéíró nemzedék nagy hatású alakja, a legendás műveltségű emberfő, az emigráció igazodási pontja: ennyit minden olvasó tud Cs. Szabó Lászlóról, s ha keze ügyébe akad egy-egy tisztára csiszolt prózaremeke, kigyönyörködí magát a mondattanban, azután félreteszi a könyvet. Az életművet őrző kulturális emlékezetet hűtik a körülmények számára kedvezőtlen változásai. A paradoxonokban gondolkodással szövetségre lépő metaforikus dikció, amely a művelődéstörténeti szakmunkákat is szépirodalomává avatja, az ismeretelméleti kételyt leküzdő jártasság, amely az életvilág totalitását kívánja birtokba venni, az európai értékközösségbe vetett hit, amely a nemzeti és az egyetemes kódok egymásra utaltságát hirdeti, Cs. Szabó szemléletmódjának három fő pillére ma – a közhiedelem szerint – mind kiváltandó vagy renoválandó. Olyan biztosnak látjuk az író helyét, vagyis fontosságát az archívumban, hogy mostanáig nem is hiányoltuk a kanonikus hasznosságát hirdató monográfiát. Szükség volt az MMA Kiadó életműsorozatára és annak komoly visszhangjára ahhoz, hogy a terjedelmes életművet a ricoeuri kontextualizáció, dekontextualizáció és rekontextualizáció eljárásainak alávető, nélkülözhetetlen tudományos elemzés, Papp Endréé, megszülessen. Sárközi Mátyás személyes hangvételű, szórakoztató, hiteles pályaképe (*Csé*) és Arday Géza objektívnak szánt, hiteltelen történelmi pamfletje (*Szellemi iránytű az emigrációban*) az író kultuszát – pozitív, illetve negatív előjellel – életben tartották ugyan, ám az értelmezés feladatát nem végezték el. Ezért is indíthatja gondolatmenetét Papp Endre ezzel a felkiáltással: „Protestálni kell az írói önértékért!” (8.)

Ahogy egyetlen mondat sem kezeskedik az általa hordozott jelentésekért, Papp Endre sem az írói önvalómások explicit állításainak vagy az írói szerepet körüllelő hiedelmeknek tulajdonít jelentőséget, hiszen „az író sohasem lehet adekvát értője magának, mert minden, önmagára irányuló szövege »csak« irodalom”. (10.) És éppígy elmondható, hogy minden irodalmi szöveg jelenkorra vonatkozó konzekvenciái megalkotásra várnak; ha pedig hallgat a mű, nem szólal és szólít meg, osztályrésze a felejtés. A monográfia óriási hermeneutikai érdeme, hogy

Cs. Szabó teljesítményét a mi kortársunkként mérlegeli; valami olyasmit tesz tehát, amit a merev tisztelet és a zsigeri ellenszenv egyaránt elhomályosítana. A földrajzi hazát a szellemi hazáért cserébe elhagyó hazafi története egyszerre életrajzi tény és mítosz. Sors és szerzői önértelmezés, az esszék érvelése és a monográfus kommentárja egybevág, hiszen az „önkéntes száműzetést” választó, „tanult bujdosó”, a peregrinus diák kultúrpezzimizmusa az ihlető forrásuk. Papp Endre pontosan metsző pengével tárja föl e magatartás szellemtörténeti eredetét Spengler és Ortega, Babits Mihály, Németh László és Prohászka Lajos, valamint Joó Tibor és Thienemann Tivadar műveiben. Herder és Hegel megfontolásaiból kiindulva a magyar eszmetörténet német hatásra (Humboldt, Dilthey) fejlesztette ki a par excellence magyar politikai és kulturális identitáskonstrukciókat „a történelemben tevékeny szellem megragadása” (15.) iránti kísérletekben. Ennélfogva az esszé mint szépirodalmi műfaj abból a válságérzületből fakad, amely a német idealizmus romantikus szubjektumfilozófiájának tarthatatlanságával szembesül. A szellem fejlődése immár túljutott azon, hogy az irodalmi műveltségben ismerjen önmagára, ám nem érkezett el a modern jog megállapodott viszonyaihoz, és ennyiben a fogyatékos magyar polgárosodás felett érzett keserűség feloldódott a századelő Európájának ismeretelméleti székszisében. Boris Groys találóan foglalja össze azt, amit Papp Endre a Cs. Szabó-i írásmód fő motivációjának tart. „A modern hegeli állam törvénybe iktat minden látható és tapasztalati különbözőséget – felismeri, elfogadja, és megfelelő helyet biztosít számára egy általános jogrendszerben. A máságnak a modern jog általi politikai és jogi elismerése után a művészet látszólag elveszíti történelmi funkcióját, mivel nincs már szükség arra, hogy a más máságát láthatóvá tegye, formát adjon neki és beillesse a történelmi reprezentáció rendszerébe. Tehát abban a pillanatban, amikor a törvény diadalmaskodik, a művészet lehetetlenné válik: a törvény immár képvisel minden létező különbözőséget, a művészi reprezentáció feleslegessé vált.”¹ Csakhogy a modern állameszmét a világháborúk, a világ megismerhetőségébe és megbízható

¹ GROYS, Boris: *A művészet ereje*. Ford. PÁLFALUSI Zsolt, Bp., MMA, 2022, 46.

leírásába vetett bizalmat a természettudományos felismerések rendítették meg. A szépirodalom pedig mint írásmód és a megismerés eszköze a magyar eszmetörténetben még inkább védelmezte kitüntetett státuszát. Az az írói gyakorlat, amely az esszényelvre rója a széppróza, a prózavers, a közgazdaságtan, a művészet- és politikatörténet – valamint számos egyéb diszciplína – módszereinek, adatainak, érveinek, fogalmainak terhét, ilyenformán pedig nemcsak a műnemi, műfaji határokat lazítja fel, de a tudásterületekét is, a különféle válságokra adott poétikai reakciónak fogható fel. Elvégre a szellemtörténet látásmódja ugyanúgy krízisbe került, mint a korabeli állam és társadalom, sőt fizika és biológia világképe. A felvilágosodás azóta veszendőbe ment Bildung-eszményének jegyében a magas művészet örök értékeit, a tudományos eredményeket, tehát a kultúrjavak egészét enciklopédikus igényvel veszi számba Cs. Szabó László írásművészete, amely a szélsőségek csábításának is ellene mond. „Társadalom-, nemzet- és kultúrafelfogása nemcsak konzervatív, hanem bizonyos szegmenseiben tradicionális, ősi mintákat is követ, mindamelllett a demokratikus szabadság, a nyugati felvilágosodás és modernizáció híve. Eklektikus gondolatvilágú személyiség: kognitív fölénytudatában, ismereteire kényes felkészültségében, elegáns alapállásában és nemes elveiben a szellem arisztokratájára ismerhetünk” (18.) – összegzi a monográfus.

Az útiesség, az „értelmiségi állapotjelentések” a nyugat-európai panorámát festik, és a közelgő háború politikai, gazdasági és kulturális előzményeiről tudósítanak. Papp Endre érzékenyen vizsgálja, hogy az esszének a XVIII. századtól örökül kapott stíluseszménye és Cs. Szabó nemzet-eszméje miként formálja a köteteket. A klasszikus grand tour, gentleman's tour of Europe, Kavalierstour – hogy mindjárt a három nagy nyugati kultúrnemzet elnevezéseit soroljam – voltaképpen egy roppant nyitány kidolgozására nyújt lehetőséget az írónak: a „nemzeti missziók” teljesítményét latolgatva szellemi vaktérképére felveszi azokat a pontokat, amelyeket egész élete során tovább illusztrálhat, részletgazdaggá tehet. Nyilvánvaló, hogy a fejlődés XVIII. századi potenciálja elveszett, a liberalizmus és a demokrácia eszméi kiüresedtek, ám az is vitathatatlan, hogy a kanti szépségideál, a goethei világirodalom, a bibliotheca universalis összeállítására ingerlő tudásszomj, a latinitás fundamentuma Cs. Szabó számára továbbra is megingathatatlanok. Ehhez pedig mintegy felzárkóznak a kelet-európai kis népek a maguk hivatásával. Ha pedig a mi lábunk alól réges-rég kihúzták a talajt is, kezeljük-e az életművet vitrinbe zárható relikviaként?

A monográfus, a mai „magyar néző” szeme minduntalan megakad a túlzott emelkedettség, a felülstilizálás, a túlhajtott modor visszaélésein, a pózzá váló pozíción, és nem titkolt rokonszenvével együtt is megtartja az ironi-

kus távolságot ismerettárgyától. „A romlott ízlésű, posztmodern és poszthumán megpróbáltatásokon átesett, cinikus utókori értelmező pedig – bárhogyan is szégyelli magát miatta – érzi a maníros pátoszt a mondatokban, jóllehet tisztában van annak hitelével és emberi drámájával. Vajon visszaadható-e egyszer még az emberi lét alapigazságainak méltósága, ha egyszersmind azok konvencionális ismétlések?” (39.) Mi sem hatna ugyanis idegenebbül Cs. Szabó László szemléletmódjától, mint korunk – a monográfus korának – vezető filozófiai szövege a modernitáson, humanizmuson, racionalizmuson, esztétikumon, kánonon, ideológiákon túlról beszüremkedve. Hiteles-e, hasznos-e, fontos-e még napjainkban mindezek ellenére az életmű? Alighanem e komoly tétetek megmozgatása miatt izgalmas Papp Endre könyve, amely mindvégig a vívódás beszédhelyzetéről áruklodik: képes azonosulni Cs. Szabó igazságával, ám látja buktatóit is; a kétféle horizont elcsúszik egymáson. Persze hogy nem kell szégyellnünk magunkat a később születés kegyelmi ajándékáért, és még csak cinikusak sem vagyunk, amiért fenntartásokkal élünk. Ugyanakkor az „alapigazságok” már az ókorban is konvencionális ismétlések voltak, mégsem nehezeltünk Platónra vagy Arisztotelészre. Az eszmetörténet – főként annak intellectual's history értelmében vett – megközelítésmódja állandóan tematizálja azt a kérdést, hogy az értelmező miként rekapitulálhatja az értelmezendő mű eszmei tartalmait, ha a görcsös alá veendő eszmék (és fogalmak) az idők során gyökeres változáson estek át, és így szinte lehetetlen az eredeti értelem kibontása (Quentin Skinner *Hobbes*-könyve az iskolapéldája ennek).

A dilemma ugyan nem oldható fel, ám a monográfia stílusát színesítő, a továbbhaladást segítő ironikus közbeékelések helyett (és mellett) szívesen olvastam volna bizonyos szövegrészek – és a fent idézett „beleérzés-esztétikaihoz” hasonló problémafelvetések – bővebb, koncepciózusabb kifejtését. Akkor is, ha a vezérmotívum – szellemtörténet és esszé kapcsolata – vissza-visszatér. Az „örök érvényű jelentés megragadására” irányuló törekvés és a csalódás abban, hogy a megértő szubjektum a „művelődés héroszainak” munkáit tanulmányozva tetten érje az abszolútumot. Jóllehet a szellemtörténet – Dilthey nyomán – csakugyan a kollektív szubjektum és a korszellem intuitív megtapasztalhatóságát, kifejezhetőségét és kölcsönös megérthetőségét veszi alapul, módszere csakis úgy kristályosodhat ki és terjedhet el, ha válságba kerül: Minerva baglya szürkületkor kezdi meg röptét. Ahogy számunkra sem, már Cs. Szabó számára sem volt evidencia a szellem mint értelmi egész: ezért is szükséges maga az írás, amely összeolvasztja a vita contemplatívát a vita activával. Előfordulhat, hogy csupán a stréber ügybuzgalom mondatja velem, hogy ebben a témában több ismeretetéssel is megbirkóztam volna. Az író görögsgélfelfogását

taglaló fejezet végén (144.) is hasonló benyomásom támadt. Papp Endre egyetlen bekezdés erejéig belefog a mítosz ontológiájának tárgyalásába, ám a lét és a létezés, Isten és a semmi mellékesnek és egyszerűnek semmiképpen sem tekinthető elmélete exkurzusként is csak abban az esetben lenne legitim, ha valamiképpen lekerekítené; a kérdések függőben maradnak, s csupán néhány szempontot kapunk, hátha tovább morfondírozunk rajtuk. A monográfus ironiája – noha mulattató – nem szervesül igazán a szövegtestbe, sokszor műfajidegen. Például amikor az írónak egy erőltetetten végigvitt analógiáját göngyölti fel. „Hibátlan! Van még kérdés? A módszer működik!” (62.) Vagy ilyen a következő kifakadás is: „...bármelyik, szakmában dolgozó kismester megnyalhatná mind a tíz ujját. Konklúzió? Nos, Cs. Szabó nem volt rendszerző teoretikus elme, s az önellentmondások halmozását is sportként űzte – ezzel nyugvópontra is juttathatjuk ezt a kérdéskört.” (106.) Nem is indokolt a türelmetlenség, hiszen a szigorú ítéskönyörtelen ítése mind az analógia görcsösségét, mind az önellentmondásokat – dicséretes módon – rendre leleplezi.

Papp Endre pontosan azonosítja az író ideáljait, amelyek legalább annyira történeti tények, mint amennyire retorikai toposzok; egyszerre köthetők időszakokhoz, földrajzi területekhez, tájakhoz és személyekhez. Ilyen az első keresztés háború és a nagy pestisjárvány közötti idő, Latin-Európa vagy Erasmus és Morus, Montaigne és Montesquieu. A történelem ciklikus előrehaladása (felívelések és hanyatlások sorozata), a népek öregedése – ifjú- és öregkora –, a nemzetkarakterológia valóban a II. világháborút megelőző fél évszázad meghatározó szellemi áramlatának összetevői. Akkoriban a magyar gondolkodástörténet a nyugatival szinkrónban mozgott. A Cs. Szabó-életmű fogadtatásának megfeneklése inkább az utolsó pályaszakaszra, jobbra az életmű utolsó két évtizedére tehető. Nem arra a kézenfekvő magyarázatra utalok, hogy az író távolléte addigra elhalványította az emlékét, inkább – még ha ez a mai szemszögünkből egyértelműbb is – a szellemtörténeti módszer válhatott akkoriban idejét-

múlttá. De vajon minden ízében azzá vált-e? Az élményanyag hírtéréről – a száműzetés korszakát jellemezve – jegyzi meg Papp Endre, hogy elenyészett. „Ma, a szinte korlátlan információáradásban a tudás látszólag szabad – ám technikailag behatárolt, és hatalmi szándékok manipulációjának kiszolgáltatott, illetve a digitális univerzum tartalmakat minőségi és verifikáló megkülönböztetés nélkül mellérendelő gyakorlata miatt kaotikus – hozzáférhetőségében a felhalmozott lexikális ismeretek presztízse átértékelődött, s a gyakorlati, a felhasználói, az operatív képességek mögé szorult.” (69.) E roppant tudásszociológiai átalakulás Cs. Szabó László életművének – vissza-kereshető hivatkozási apparátussal különben sem alátámasztott – műveltségelemit egyenként, adatról adatra, összefüggésről összefüggésre kikezdhetette, ám érték kategóriáit és stílusát egészében véve egyáltalán nem érvénytelenítette. Hatása a mai napig kitűnik; a magyar esszé él és virul. Kétségtelenül igaz, hogy a hamisítatlan műkomentár nem pusztán szabványosított okfejtés, de ráérzések, belefeledkezések, leleményes szóképek, egyedi észrevételek szeszélyes összjátéka, recepttel leírhatatlan keveréke is. A monográfia további erényeként könyvelhető el, hogy – több novellájának méltatásával és a gyöngye versekkel is számot vetve – a „szépíró” Cs. Szabót együtt mutatja be az esszéíró Cs. Szabóval; a műnemváltásokat pedig egy folytonos, monoton függvényen ábrázolja, mintegy a hegelii szellem megnyilvánulásaiként. Egyetlen struktúra elágazásai az esszé, az elbeszélés és a prózavers. Az író mindazonáltal író marad, se több, se kevesebb nem lesz; és én az esszét is olyan lirizált szépprózának tartom, amely végső soron a valós személyeket, helyszíneket és eseményeket cselekményes vagy cselekmény nélküli, inkább élményszerű vagy inkább értekező retorikával előadva, nyelvművészeti alkotásként formál jogot a fennmaradásra.

Papp Endre fényesen bebizonyította, hogy Cs. Szabó László esszéi miért is formálnak jogot. Jogot szolgáltatni azonban csak mi tudunk; az olvasóközönség, amely köz-tudomásúlag koravén, mégis későn érő típus.